

Віктор Кисіль

ЕВОЛЮЦІЯ ПОКАЯННИХ ЗАЯВ ІВАНА ДЗЮБИ¹

EVOLUTION OF THE REPENTANCE STATEMENTS OF IVAN DZYUBA

DOI: 10.58407/litopis.250315

© В. Кисіль, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4194-2251>

Розвиток української літератури в умовах тоталітарної системи в СРСР 1920-х рр. зумовив суттєві зміни в жанрово-стильових тенденціях. Ідеться про появу такого характерного для тоталітарного суспільства жанру як покаянний лист, що набув значного поширення. Іноді домінуючий мотив покаянного листа встановити важко, але часто тексти будуються на основі поєднання різних мотивів, а відтак маємо справу з дифузією внутрішньожанрових особливостей у межах одного листа. **Метою** нашої розвідки є аналіз покаянних заяв І. Дзюби в контексті жанрових особливостей покаянних листів, що стали певним явищем літературного життя на теренах СРСР упродовж 1920–1980-х рр. Під час дослідження жанру покаянного листа та покаянних заяв І. Дзюби залучено біографічний, культурно-історичний та порівняльно-історичний **методи**. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що дотепер покаянні заяви І. Дзюби не були досліджені в українському літературознавстві; тим часом, вони справили значний вплив на розвиток не лише української літератури 1970-х рр., але й на все культурне середовище СРСР. Розгляд заяв-покаянь дасть можливість уповні зрозуміти тенденції та умови розвитку української літератури 1960–1980-х рр. Покаянні тексти І. Дзюби були написані після появи його книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Окрім двох покаянних заяв І. Дзюби, проаналізовано його виступ та відповіді на запитання під час засідання правління президії Спілки письменників України, що відбулося 2 березня 1972 р., а також окремі елементи його пояснень, які він писав під час арешту, даючи свідчення слідчим КДБ. **Висновки**. Аналіз листів І. Дзюби та його попередників і сучасників дає можливість говорити про розвиток своєрідного окремого жанру, що його можна назвати листом-покаянням чи покаянням листом. До жанрових ознак покаянного листа доречно зарахувати композиційні складові, які містилися в переважній більшості подібних текстів: рішуча підтримка авторами офіційної позиції Комуністичної партії та Радянської держави, що були висловлені в пресі, у доповідях партійних і державних лідерів на різноманітних нарадах і зібраннях; різке відмежування від офіційно засуджених явищ, незалежно від того, що автори в минулому не лише співпрацювали з певними мистецькими угрупованнями й були в дружніх стосунках із їхніми представниками, але й підписували установчі документи відповідних організацій і кваліфікувалися як однодумці скопрометованих осіб; заперечення офіційних владних органів у власній незапалюваності, політичній благонадійності та готовності працювати далі над внутрішнім ідеологічним вдосконаленням; використання брутальної лексики на адресу офіційно засуджених угруповань і осіб. Покаянні листи, як і годиться повноцінному жанрові, мали навіть свою внутрішньожанрову типологію. Зокрема залежно від змістової домінанти можна вказати на їхні різновиди: листи-покаяння, листи-засудження, листи-відмежування, листи-звинувачення, листи-виправдання. Як можна бачити з проведеного аналізу покаянних заяв І. Дзюби та обставин, що їм передували, вимальовується своєрідна схема, за якою розвивалися події, що призвели до появи покаянної заяви І. Дзюби: створення в пресі тиску на автора памфлету через публікацію замовних матеріалів, звинувачення в націоналізмі, ревізіонізмі комуністичної ідеології та обстоюванні капіталістичних ідеалів; проведення «виховних бесід» із І. Дзюбою в партійних органах та КДБ; тиск на роботі з пропозиціями звільнитися; погрози виключення та, зрештою, виключення зі Спілки письменників України; арешт, слідство, вирок суду та ув'язнення. Покаянні заяви І. Дзюби цілком відповідають жанровим ознакам покаянних листів, що їх писали українські митці в 1920–1930-х рр., коли відмовлялися від власних поглядів чи виправдовувалися за допущені помилки.

Ключові слова: покаянна заява, жанр покаяння, покаяльний лист, лист-каяття, лист-виправдання, Іван Дзюба.

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Через початок Широкої війни 24 лютого 2022 р., блокаду та обстріли Чернігова статтю редакцією «Сіверянського літопису» було загублено. Публікуємо її із запізненням.

Із лютого 2022 р. В.В. Кисіль боронить Україну в лавах ЗСУ.

The development of Ukrainian literature under the totalitarian system in the USSR in the 1920s led to significant changes in genre and style trends. It is about the emergence of such a characteristic of a totalitarian society genre as the letter of repentance, which has become widespread. Sometimes it is difficult to establish the dominant motive of the letter of repentance, but often texts are based on a combination of different motives, and thus we are dealing with the diffusion of intra-genre features within one letter. **The purpose** of our research is to analyze I. Dziuba's penitential statements in the context of genre features of letters of repentance, which became a certain phenomenon of literary life in the USSR during 1920–1980. Biographical, cultural-historical and comparative-historical methods are involved in the study of the genre of letter of repentance and penitential statements of I. Dziuba. **The scientific novelty** of the article is that at the moment I. Dziuba's penitential statements have not been studied in Ukrainian literary criticism, meanwhile, they had a significant impact not only on the development of Ukrainian literature in the 1970s, but also on the entire cultural environment of the USSR. Consideration of applications for repentance will provide an opportunity to fully understand trends and conditions of development of Ukrainian literature in 1960–1980. I. Dziuba's penitential texts were written after the publication of his book "Internationalism or russification?". In addition to I. Dziuba's two penitential statements, his speech and answers to questions during a meeting of the Presidium of the Union of writers of Ukraine held on March 2, 1972 were analyzed, as well as some elements of his explanations when he testified to KGB investigators. **Conclusions.** The analysis of letters of I. Dziuba and his predecessors and contemporaries gives an opportunity to talk about the development of a kind of separate genre, which can be called a letter of repentance or a penitential letter. The genre features of the letter of repentance include the compositional components that were present in the vast majority of such texts: the authors strongly support the official position of the Communist party and the Soviet state, expressed in the press, in reports of party and state leaders at various meetings and gatherings; sharp separation from officially condemned phenomena, regardless of the fact that the authors in the past not only collaborated with certain artistic groups and were on friendly terms with individuals, but also signed the founding documents of relevant organizations and qualified as like-minded compromised persons; assurance of the official authorities of their own innocence, political credibility and readiness to work further on internal ideological improvement; use of harsh vocabulary addressed to officially convicted groups and individuals. Repentance letters, as befits a full-fledged genre, even had their own internal genre typology. In particular, depending on the content dominant, it is possible to indicate their separate varieties: letters of repentance, letters of condemnation, letters of delimitation, letters of accusation, letters of acquittal. As can be seen from the analysis of I. Dziuba's penitential statements and the circumstances that preceded them, a peculiar scheme emerges, according to which the events that led to I. Dziuba's penitential statement developed: pressure on the author of the pamphlet through the publication of commissioned materials in nationalism, revisionism of communist ideology and defense of capitalist ideals; conducting "educational talks" with I. Dziuba in party bodies and the KGB; pressure to work with proposals to resign; threats of expulsion and expulsion from the Union of writers of Ukraine; arrest, trial and imprisonment. Ivan Dziuba's penitential statements fully correspond to the genre features of penitential letters written by Ukrainian artists in the 1920s and 1930s, when they renounced their own views or apologized for their mistakes.

Key words: repentance statement, genre of repentance, repentance letter, letter of repentance, letter of justification, Ivan Dziuba.

Бурхливий розвиток української літератури в складних суспільно-політичних умовах ХХ ст. зумовив появу й такого цікавого явища, як покайні листи чи заяви-покаяння, де автори визнавали свої помилки перед радянською владою, удавалися до самокритики тощо. Так чи інакше, у різний час та за різних суспільно-політичних обставин писали покаяння М. Хвильовий, В. Поліщук, М. Куліш, П. Тичина, О. Досвітній, М. Яловий, М. Семенко та інші представники української літератури 1920–1930-х рр. Практика примусового «покаяння» в 1950–1970-х рр. застосовувалася проти З. Франко, письменників Є. Гуцала та Б. Харчука, перекладача Г. Кочура, історика М. Брайчевського, О. Бердника та ін.

Загалом таке явище як публічне каяття у засобах масової інформації в ХХ ст. було характерне для тоталітарних країн. Наприклад, можна згадати китайського поета, письменника й драматурга Го Можо, який 1966 р. підтримав китайську «культурну революцію» та зрікся всього написаного раніше.

На жаль, попри поширеність листів-покаянь в українському літературному процесі та їхню важливість для розуміння історичного контексту розвитку української літератури, вони, переважно, не стали предметом уважного вивчення дослідниками. Невеликим винятком є принагідні згадки про покайні листи істориками Ю. Шаповалом і Я. Грицаком у працях, присвячених вивченню архівних матеріалів, що пов'язані зі справами українських дисидентів і зокрема переслідуванням Івана Дзюби. Що ж стосується літературознавчих досліджень, то сьогодні існують поодинокі студії, у яких розглянуто місце та роль покаянних листів у розвитку літератури в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.², проте в них висвітле-

² Кисіль В. Автоекзекуція як літературний жанр. Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. 2002. № 557. С. 321–326; Його ж. Покайний лист як літературний жанр української літератури 1920-х – поч. 1930-х рр. Актуальні проблеми слов'янської філології. 2008. С. 197–205.

но лише окремі питання цього важливого явища. Про деякі аспекти покаєнних листів говорив у свій час Юрій Шерех (Ю. Шевельов), аналізуючи літературну дискусію 1925–1928 рр.³

Об'єктом нашого дослідження стали покаєнні заяви Івана Дзюби, написані після появи його книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та тиску на нього з боку радянської влади. Окрім двох покаєнних заяв І. Дзюби, до аналізу ми залучили також його виступ та відповіді на запитання під час засідання правління президії Спілки письменників України (СПУ), що відбулося 2 березня 1972 р., а також окремі елементи пояснень, які він писав під час арешту, даючи свідчення слідчим КДБ.

Вивчення покаєнних заяв І. Дзюби дасть можливість уповні зрозуміти контекст літературного життя 1960–1970-х рр. в Україні та окремі аспекти феномену шістдесятництва. Отже, актуальність пропонованої студії та її мета зумовлені тим, що покаєння є важливим компонентом культурного процесу в Україні й допомагає зрозуміти тенденції розвитку української літератури ХХ ст.

Восени 1965 р. під враженням від масових арештів української інтелігенції І. Дзюба написав памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁴. За твердженням самого автора, «книга мала трьох адресатів (і, відповідно, в ній можна виокремити, якщо завгодно, три стилі): керівництво партії і уряду УРСР; по-друге, російську інтелігенцію, котра дивувалась, слухаючи нищівну критику “ленінської національної політики”, щиро або ж лицемірно запитуючи: “Да кто же вам запрещает говорить по-украински?”; по-третє, українське суспільство в цілому, перш за все молодь»⁵. Як зазначав І. Дзюба, він «прагнув розмовляти з кожним адресатом відповідною мовою», водночас зауважуючи: «...хоч елемент тактичних маневрів був, – загалом, щиро кажу, я не хитрував»⁶.

До того ж що текст памфлету поширювався в самвидаві, І. Дзюба в грудні 1965 р. абсолютно свідомо надіслав свій твір до керівних органів Української РСР, супроводивши його листом до «Першого секретаря ЦК Комуністичної партії України, члена Президії ЦК КПРС товариша Шелеста П.Ю.» та «Голови Ради Міністрів Української РСР, кандидата в члени Президії ЦК КПРС товариша Щербицького В.В.»⁷. Пізніше автор пояснив логіку свого вчинку: «Я тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти»⁸. Також І. Дзюба надіслав текст памфлету в Москву в ЦК КПРС та до редактора журналу «Новый мир» О. Твардовського.

Автор спробував, щоправда, безуспішно, передати памфлет і за межі СРСР, щоб через закордонні комуністичні партії впливати на національну політику КПРС. Хоча перша спроба передачі зазнала поразки, досить скоро робота «Інтернаціоналізм чи русифікація?» потрапила за кордон, результатом чого стала публікація твору в лютому 1968 р. у видавництві «Сучасність» у ФРН. Загалом за межами СРСР памфлет друкувався, крім української, китайської, англійської, російської, французької та італійської мовами.

У Радянському Союзі студія «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поширювалась українською та російською мовами у форматі самвидаву, здобувши неабияку популярність і справивши значний вплив на формування українського національного середовища та рух шістдесятників загалом. Для багатьох людей книга стала потужною мотивацією в боротьбі за національні права українців, а сам І. Дзюба став символом боротьби за незалежність і свободу.

Як указує Ю. Шаповал, радянська влада дуже швидко зрозуміла надзвичайну ідеологічну роль памфлету, але час було втрачено, а зупинити поширення книги в самвидаві чи за межами СРСР уже було неможливо. Тож залишалася єдина можливість боротьби – дискредитація автора твору, І. Дзюби⁹.

³ Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: В 3 т. Харків: Фоліо, 1998. Т. 2. 367 с.

⁴ Див.: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>.

⁵ Цит. за: Сюддюков І. Тривожний ювілей. *День*. 2005. № 213. 18 листопада. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/prodobici/trivozhnyi-yuviley>.

⁶ Там само.

⁷ Дзюба І. Першому секретареві ЦК Комуністичної партії України, членові Президії ЦК КПРС товаришеві Шелесту П.Ю., Голові Ради Міністрів Української РСР, кандидатові в члени Президії ЦК КПРС товаришеві Щербицькому В.В. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz03.htm>.

⁸ Цит. за: Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shapoval_ivan-1.pdf.

⁹ Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. *Чтиво*. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shapoval_Yurii/Sprava_Ivana_Dziuby/.

Починаючи з весни 1969 р. в радянській пресі з'являються матеріали, у яких наполегливо проводилася думка, що І. Дзюба «антирадянщик» і «націоналіст». Однією з перших таких публікацій була стаття Джона Віра¹⁰ «Вигадки й дійсність», надрукована в травні 1969 р. в газеті «Вісті з України», що видавалася в Києві для закордонних читачів. Автор статті писав про розквіт в УРСР української мови та культури, а І. Дзюбу охарактеризував як мрійника, який «гуляє вулицями Києва, а думками вітає в хмарах містичного націоналізму»¹¹.

У тому ж таки 1969 р. Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном надруковано книжку Б. Стенчука «Що і як обстоює Іван Дзюба?»¹². У книзі містилися закиди щодо ідеологічної упередженості автора тексту «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Насправді Богдан Стенчук – це псевдонім, за яким ховалися співробітники апарату ЦК КПУ. Автори книги, дискредитуючи І. Дзюбу, наголошували: «Книга І. Дзюби не має нічого спільного з сумлінним науковим дослідженням, що ведеться – з позицій марксизму-ленінізму. У даному випадку перед нами автор, який намагається, ... підібрати аргументи до заздалегідь зроблених, цілком упереджених суб'єктивістських висновків, видати завідомо буржуазно-націоналістичні ідеологічні принципи і політичні настанови за марксистсько-ленінську трактовку національного питання, за ленінську політику»¹³.

5 серпня 1969 р. в газеті «Літературна Україна» з'явилася доволі різка стаття редактора журналу «Вітчизна» Л. Дмитерка «Місце в бою, або про літератора, який опинився по той бік барикади», де І. Дзюбі закидали боротьбу проти радянської влади¹⁴.

Після тривалого кількомісячного цькування І. Дзюби в пресі правління Київської письменницької організації ухвалило рішення про виключення його зі Спілки письменників України. Варто зауважити, що президія СПУ не підтримала цього рішення, але, запросивши на своє засідання І. Дзюбу, влаштувала йому обструкцію, унаслідок чого той змушений був написати покайну заяву.

Перша заява І. Дзюби з'явилася на третій сторінці газети «Літературна Україна» від 6 січня 1970 р. Покайня було вміщене як частина матеріалу, що мав назву «У президії СПУ»¹⁵. Обрамленням заяви виступає розміщена тут же інформація про засідання правління Спілки письменників України. У матеріалі розповідалося про обставини, що передували засіданню, а також пояснювалися причини прийнятого рішення та обґрунтовувалося покарання, яке винесли І. Дзюбі.

Основна провина, яку закидали авторові памфлету, – це те, що «свою творчість, а отже й ім'я, [він] віддає на озброєння нашим зарубіжним ідеологічним супротивникам, речникам і провідникам шаленої антирадянської пропаганди»¹⁶. І. Дзюбу звинувачували також у тому, що «його промови та виступи з націоналістичним забарвленням, з гаслами політичного анархізму і, нарешті, видана за кордоном брошура “Інтернаціоналізм чи русифікація?”», написана з політично хибних, немарксистських позицій, стали поживою для ворогів радянського ладу, передусім збанкрутілих ідеологів українського буржуазного націоналізму»¹⁷.

Заява І. Дзюби, у якій він виправдовується, мала назву «До президії СПУ» й структурно складалася з трьох частин.

У першій частині покайня автор говорив про те, що на Заході, зокрема в середовищі української еміграції, часто згадується його ім'я в прикрих для нього контекстах і його оголошують ні більше ні менше як ватажком нібито існуючого на Україні націоналістичного підпілля, ставлячи під загрозу громадську репутацію¹⁸.

Друга частина містить твердження І. Дзюби про те, що він є радянським літератором, який стояв і стоїть на громадянських позиціях, що нічого спільного ні з ідеологією українського буржуазного націоналізму, ні з будь-якими концепціями ворожнечі народів і людиноненавистництва не мають. Ба більше, автор заяви наголошував, що у своїй діяльності завжди прагнув дивитися з погляду принципів наукового комунізму, учення Маркса–Енгельса–Леніна, убачаючи перспективи їхнього успішного розв'язання на шляхах виконання ленінських заповітів і комуністичного будівництва.

¹⁰ Справжнє ім'я – Вив'юрський Іван Федорович (1906–1983), канадський журналіст, член Компатії Канади, імовірно, радянський агент в діаспорі.

¹¹ Цит. за: Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? С. 42.

¹² Стенчук Б. Що і як обстоює Іван Дзюба? Київ: Тов-во культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969.

¹³ Стенчук Б. Що і як обстоює Іван Дзюба? С. 163.

¹⁴ Дмитерко Л. Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади. *Літературна Україна*. 1969. 5 серпня. С. 3.

¹⁵ Дзюба І. До президії СПУ. *Літературна Україна*. 1970. 6 січня. С. 3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

Своєрідним підсумком-клятвою є третя частина заяви, у якій автор стверджує: «Я був і буду зі своїм народом, моє життя і праця невіддільні від життя і праці радянського суспільства. І тільки в такому зв'язку для мене стоїть і має в моїх очах сенс усе, що я пишу. Найменування “націоналіст”, хто б у нього що не вкладав, не приймаю, бо виходжу з глибокої поваги до кожного народу і ніякого патріотизму не мислю поза ідеалами дружби і взаєморозуміння народів, поза загальнолюдськими проблемами та цінностями»¹⁹.

Зауважимо, що в тексті заяви, попри тиск, І. Дзюба не визнає себе націоналістом, а власний памфлет хибним. Водночас він і надалі продовжував активно реагувати на арешти та судові вироки шістдесятникам, публічно виступаючи на їхній захист чи ставлячи підпис під листами протесту проти репресій. Власне, за такі «націоналістичні» виступи йому й докоряли в Спільні письменників України.

Як свідчить Ю. Шаповал із посиланням на розсекречені архіви КДБ, 13 січня 1972 р. відбувався обшук на квартирі І. Світличного. Саме тоді до І. Світличного зайшов у гості І. Дзюба з повним портфелем «самвидавівської» продукції. Унаслідок цього було проведено обшук і на квартирі самого І. Дзюби, за результатами якого вилучено «84 документи ідейно шкідливого і наклепницького змісту»²⁰. Попри обшук, вилучені матеріали, І. Дзюбу не затримали, оскільки в його діях не було доказів злочинної діяльності.

Відтак можна припускати, що саме від січня 1972 р. почався новий етап «розробки» І. Дзюби. За ініціативою КДБ у лютому 1972 р. створено спеціальну комісію під головуванням директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка А. Скаби для аналізу твору І. Дзюби. У висновку комісії, що був підписаний 15 лютого, говорилося: «...підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»²¹.

Висновок спеціальної комісії став підставою для появи постанови Політбюро ЦК КПУ «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надісланий до ЦК КП України». У постанові зокрема йшлося про те, що необхідно «Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (г. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, припиненню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і ін.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали»²². На думку Ю. Шаповала, такий висновок був фактично санкцією на репресії.

Цікаво, що одним зі складників тиску на І. Дзюбу була все та сама Спілка письменників України, яка вкотре вирішила «провести роботу» й тепер уже остаточно виключити його зі свого складу. Засідання президії СПУ відбулося 2 березня 1972 р. в Києві.

Як своєрідне каяття можна розглядати виступ І. Дзюби на згаданому засіданні. Текст протоколу № 2 засідання правління президії СПУ від 2 березня 1972 р. було оприлюднено лише за 20 років після самого цього дійства. Текст виступу І. Дзюби є доволі особливим, оскільки складається з власне самого виступу та відповідей на запитання, які ставили йому учасники засідання.

За словами Л. Бойка, «перед засіданням із усіма членами президії СПУ було проведено бесіди в ЦК КПУ й наказано голосувати “за виключення І. Дзюби із Спілки письменників”»²³.

Текст виступу І. Дзюби на засіданні яскраво передає атмосферу цькування, у якій він жив і працював упродовж кількох років, а також указує на його внутрішній психологічний стан. Аналізуючи промову І. Дзюби та його відповіді на запитання членів правління, можна визначити десять змістових блоків, що їх викладемо тезово:

1. Рішення вже ухвалено, тож нема сенсу сперечатися.
2. Звинувачення на його адресу в націоналізмі безпідставні.
3. Позбавлений можливості друкуватися.
4. Бажання переїхати з України в іншу республіку СРСР.
5. Справа Валентина Мороза.
6. Ставлення до націоналістів.
7. Небажання відмовлятися від принципів, на основі яких написано «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
8. Відмова писати покайного листа.
9. «Я зовсім не проти радянської влади».

¹⁹ Дзюба І. До президії СПУ. С. 3.

²⁰ Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 18.

²¹ Цит. за: Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 19.

²² Там само. С. 29.

²³ Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz22.htm>.

10. Просить пробачення за завданий клопіт.

Виступ І. Дзюба розпочав із того, що дорікнув організаторам зібрання, адже його заздалегідь не попередили й він не зміг свою відповідь належним чином продумати. Ба більше, він припустив, що саме засідання президії правління СПУ є формальністю, а рішення про його виключення вже ухвалене вищими інстанціями.

Зазначмо, що, зважаючи на обставини виступу на засіданні, І. Дзюба в промові та відповідях на запитання кілька разів повторює ті самі думки. Наприклад, він пояснює, що не може реалізувати обіцянки на виправлення, які давав у своїй першій покайній заяві, через те, що позбавлений можливості друкувати власні літературознавчі праці. Те саме стосується й звинувачень у співпраці з націоналістами, адже він не може «заткнути їм рот».

Слід зазначити, що під час виступу І. Дзюба неодноразово наголошує, що в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» написано все правильно, відкидаючи пропозиції написати покайного листа. Отже, попри наполегливі пропозиції, І. Дзюба відмовляється кається в помилковості принципів книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Особливу увагу привертають окремі висловлювання, що трапляються по всьому тексту виступу І. Дзюби й характеризують його внутрішній стан: «Я вже не знаю, що мені робити», «Я втомився», «Я опинився в дивному, парадоксальному становищі». Зважаючи на це, можна припускати, що І. Дзюба був розгублений і доволі важко переносив суспільний тиск: «...офіційні органи дивляться на мене, як на “ворога”, “націоналіста” і т. ін., а мої, так звані “однодумці” вважають мене “зрадником”, “відщепенцем”. Зрозумійте мене правильно і повірте, що я зовсім не проти радянської влади. Я вважаю наше суспільство правильним, але його багато в чому ще треба удосконалювати. Я й намагався щиро виявити певні хиби в нашому житті. На цьому я стою і стою»²⁴.

Завершувався виступ І. Дзюби традиційним для цього жанру вибаченням: «...хотів би сказати на прощання, так це, по-перше, попросити пробачення за те, що завдав вам стільки клопоту, прикрощів, відібрав у вас чимало часу для важливіших справ, ніж розбирати мою персональну справу. Тепер моє перебування поза СПУ не буде вас обтяжувати. До вас усіх я не маю претензій. І ще одне я хочу сказати вам: що б зі мною не сталося, я не стану на шлях озлоблення і в міру своїх сил та здібностей буду шукати себе у праці»²⁵.

Очевидно, не такого вибачення очікували члени правління президії Спілки письменників України, тож І. Дзюбу виключили. Це рішення було ухвалене одноголосно. Як пізніше писав Л. Бойко, «всім учасникам розмови було зрозуміло, що виключення І. Дзюби, якого в той час уже два місяці допитували в КДБ, зі Спілки – це прелюдія до його арешту, але вдавали, ніби не про це йдеться»²⁶.

28 березня 1972 р. ЦК КПУ дав згоду на притягнення І. Дзюби до відповідальності, а вже 12 квітня на нього було заведено кримінальну справу № 55, після чого 18 квітня того самого року його заарештували. Розгляд справи тривав до 12 січня 1973 р.

10 січня 1973 р. І. Дзюба визнав себе винним у висунутих звинуваченнях, що засвідчив у протоколі допиту: «Визнаю себе винним у тім, що дійсно у вересні–грудні 1965 р. я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КППС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні й гострі нападки на політику КППС у національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо. Об’єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді»²⁷. Водночас І. Дзюба власноруч дописав у справі, що такий характер його праці «був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав»²⁸.

Наступна покайня заява І. Дзюби з’явилася вже після винесення судового вироку (березень 1973 р.), за яким його було засуджено до п’яти років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму без заслання. Якщо вірити інформаційній довідці, яку передали з КДБ до ЦК КПУ, «вирок Дзюба сприйняв як заслужене покарання за винину ним злочинну діяльність і особистої ініціативи по його оскарженню не виявляв»²⁹.

²⁴ Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Цит. за: Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 30.

²⁸ Там само. С. 31.

²⁹ Там само. С. 32.

Попри вирок суду, І. Дзюбу з Києва не вивозили. Як свідчить Ю. Шаповал, організаторам переслідування письменника не вдалося зробити його автором програми неіснуючої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони (цілком у садистських традиціях своєї «контори») почали вимагати від нього зробити новий крок – написати покаяння³⁰.

Упродовж усього слідства з І. Дзюбою ретельно працювали співробітники КДБ, доводячи його до необхідного їм психологічного стану. У матеріалах справи є досить промовистий документ, написаний власноруч І. Дзюбою. У ньому він говорить про необхідність «подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим кількालітнім відхиленням у громадянське і творче небуття, шлях спокутування своєї провини й відшкодування тих збитків, яких завдав радянському суспільству, шлях утвердження нових ідейно-творчих позицій». А далі продовжив, зауваживши, що йому «розкрили очі на те, якою мірою мої твори та моє ім'я об'єктивно були втягнені в ідеологічну боротьбу проти радянської влади»³¹.

Усвідомлення власної «злочинної діяльності» підштовхнуло І. Дзюбу до написання публічного каяття й спростування памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: «Це потрібно й мені самому – для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом “Інтернаціоналізму чи русифікації?” – їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики ... Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з “Інтернаціоналізмом чи русифікацією?”, а з новими літературними працями»³².

Отже, можна припускати, що слідчим КДБ цілком удалося, граючи на внутрішніх протиріччях і сумнівах І. Дзюби, підвести його до усвідомленого публічного каяття, яке ще кілька місяців тому видавалося неприйнятним. Також можна припутити, що слідчі приурочили покаянню заяву І. Дзюби до чергової річниці «Жовтневої революції», оскільки під заявою стоїть дата – «6.XI.73».

Заява-каяття була надрукована на останній сторінці газети, їй передувала інформація, у якій пояснювалися обставини її появи: «Редакції газети “Літературна Україна” стало відомо, що Президія Верховної Ради Української РСР розглянула клопотання про помилування засудженого колишнього члена СПУ Дзюби І.М. Зважаючи на те, що під час слідства і в суді він визнав свою вину, сприяв розслідуванню злочину і щиросердечно розкався, Президія Верховної Ради УРСР Дзюбу І.М. помилувала. Кореспондент “Літературної України” зустрівся з Дзюбою І.М. і мав з ним розмову, під час якої він передав свою заяву з проханням довести її до відома читачів»³³.

Структурно текст покаянної заяви, адресованої редакції газети «Літературна Україна», можна поділити на дев'ять змістових частин:

1. Обставини написання памфлету.
2. Визнання власної антирадянської діяльності.
3. Засудження власних помилок.
4. Про міру покарання.
5. Анонс книги, у якій він засудить працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
6. Про проблему вибору.
7. Подяка Президії Верховної Ради.
8. Про користь від арешту й засудження.
9. Плани на майбутнє.

У тексті заяви привертає увагу такий факт: практично в кожній частині згадується про арешт, слідство, суд чи вирок, що створювало доволі похмуру атмосферу безпросвітної безнадії: «...я був заарештований по обвинуваченню в проведенні антирадянської пропаганди та агітації», «...я визнав на попередньому слідстві та на суді», «...перебуваючи під слідством, я мав нагоду», «...мені йшлося не про ту чи іншу міру покарання, а про ... вибір на все життя», «перебуваючи під слідством, я розпочав роботу», «...я звернувся до Президії Верховної Ради Української РСР з клопотанням про помилування», «...все, що я пережив у зв'язку з арештом і судом»³⁴.

Доводиться визнати, що арешт, подальше кількамісячне слідство та вирок психологічно зламали І. Дзюбу – він публічно покався й визнав свої помилки, чому опирався впродовж семи років.

³⁰ Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 33–34

³¹ Там само. С. 33.

³² Там само. С. 33–34.

³³ Дзюба І. До редакції газети «Літературна Україна». *Літературна Україна*. 1973. 9 листопада. С. 4.

³⁴ Там само.

Каяття І. Дзюби справило гнітюче враження на сучасників-дисидентів. В. Стус виступив із відкритим листом до письменника, у якому писав: «Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чийм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужусь пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя – і в очах у мене стоять сльози»³⁵.

М. Коцюбинська пізніше згадувала: «покаяння Дзюби було для всіх нас трагедією», а емоційне напруження змусило написати листа, адресованого письменникові, у якому йшлося: «Твоє каяття для нас – ніж у спину»³⁶.

Як можна бачити з проведеного аналізу покаянь І. Дзюби та обставин, що їм передували, вимальовується своєрідна схема, за якою розвивалися події, що призвели до появи покаянної заяви:

1. Створення в пресі тиску на автора памфлету через публікацію замовних матеріалів, звинувачення в націоналізмі, ревізіонізмі комуністичної ідеології та обстоюванні капіталістичних ідеалів.

2. Проведення «виховних бесід» з І. Дзюбою в партійних органах та КДБ.

3. Тиск на роботі з пропозиціями звільнитися.

4. Погрози виключення та, зрештою, виключення зі Спілки письменників України.

5. Арешт, слідство, вирок суду та ув'язнення.

Також можна стверджувати, що покаянні заяви І. Дзюби цілком відповідають жанровим ознакам покаянних листів, які писали українські митці 1920–1930-х рр., коли відмовлялися від власних поглядів чи виправдовувалися за допущені помилки. Наприклад, у всіх трьох текстах – у двох заявах і виступі на засіданні правління президії СПУ (02.03.1972) – І. Дзюба говорить про свою відданість радянській владі. Також у всіх трьох текстах автор різко відмежовується від українських буржуазних націоналістів. У всіх покаянних виступах І. Дзюба говорить про те, що його «життя і праця невіддільні від життя і праці радянського суспільства», та намагається довести, що має бажання «бути переконаною радянською людиною, патріотом соціалістичного суспільства, Союзу РСР».

Певно, єдина відмінність заяв І. Дзюби від покаянних листів, писаних у 1920–1930-х рр., полягала в тому, що він не використовував брутальної лексики на адресу осіб, від діяльності яких відмежовувався. Можливо, тут справа полягає в тому, що він відмежовується від власного твору.

Варто також наголосити, що справжнє каяття й визнання власних помилок містяться лише в другій заяві, тоді як у першій та виступі на правлінні президії СПУ І. Дзюба намагався пояснювати зміст і принципи своєї праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Отже, аналізуючи покаянні заяви І. Дзюби, а також його промову на засіданні правління президії СПУ, можна говорити про певну еволюцію змісту його текстів. Якщо в першій заяві та наступній промові він говорить, що принципи, на основі яких написано працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», є правильними, то вже друга заява виглядає повноцінним каяттям у дусі 1920–1930-х рр. і категоричною відмовою від власних поглядів.

Зауважимо, що заходи впливу, до яких удавалися радянські органи стосовно шістдесятників, мало чим відрізнялися від тих каральних заходів, які вживала радянська влада до українських митців у 1920–1930-х рр. Таке твердження можна цілком застосувати й до жанрових особливостей покаянного листа. А постать І. Дзюби та його покаянні заяви можна порівняти з постаттю М. Хвильового, який так само неодноразово каявся в ідеологічних помилках, що він їх припускався під час літературної дискусії про шляхи розвитку української літератури 1925–1928 рр.

References

Kysil, V. (2002). Avtoekzekutsiia yak literaturnyi zhanr [Autoexecution as a literary genre]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina – Bulletin of V. Karazin Kharkiv national university*, 557, P. 321–326.

Kysil, V. (2008). Pokaianni lyst yak literaturnyi zhanr ukrainskoi literatury 1920-kh – poch. 1930-kh rr. [The penitential letter as a literary genre of Ukrainian literature of the 1920s – the early 1930s]. *Aktualni problemy slovianskoi filologii – Actual issues in Slavic philology*, P. 197–205.

Sherekh, Yu. (1998). Porohy i zaporizhzhia. Literatura. Mystetstvo. Ideolohii [Thresholds and Zaporizhzhia. Literature. Art. Ideologies]. Kharkiv, Ukraine.

³⁵ Цит. за: Федорчук С. Іван Дзюба: високий інтелектуал з донецьких степів. *Історична правда*. 2018. 9 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/9/153392/>.

³⁶ Коцюбинська М. У моєму житті було так багато добра... *Дух і літера*. 2002. № 11–12. С. 167–187 // *Internet archive*. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4c7660de-3552-4cf1-bfe8-5ec9c3e665db/content>.

Кисіль Віктор Васильович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри історії української літератури, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61000, Україна).

Kysil Victor – Ph.D. in Philology, docent, docent at the department of history of Ukrainian literature, V.N. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Square, Kharkiv, 61000, Ukraine).

E-mail: ukrlit@karazin.ua

Дата подання: 20 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 19 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кисіль, В. Еволюція покаючих заяв Івана Дзюби. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 142–150. DOI: 10.58407/litopis.250315.

Цитування за стандартом APA

Kysil, V. (2025). *Evoliutsiia pokaiannykh zaiav Ivana Dziuby* [Evolution of the repentance statements of Ivan Dziuba]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 142–150. DOI: 10.58407/litopis.250315.

